

MİLLİ MÜCADELE'DEN CUMHURİYET'E TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİ, 1919-1925

Doç. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA*

Safevi devletinin kuruluşundan itibaren Osmanlı-İran ilişkilerine bakıldığında aralıklı olarak savaşlarla sonuçlanan sürekli bir gerilim içinde olduğu görülmektedir. İki ülkenin Doğu Anadolu/İran Azerbaycanı ve Irak/Batı İran toprakları üzerinde bir yönüyle ideolojik ve siyasi, diğer yönüyle stratejik ve mali sebeplerle toprak kazanmaya yönelik mücadeleleri yüzyıllar boyunca devam etti. Osmanlılar için Azerbaycan ve Kafkasya, İran için Irak hedefti. İki tarafda yaşadıkları Sünni-Şii savaşlarının ardından birbirlerini zayıf buldukları anda üzerine giderek istediklerini elde etmekten çekinmemişlerdir. Bu mücadele, 19. Yüzyılda iki ülke ilişkileri 'İttihad-ı İslam' gibi farklı boyutlar kazanmasına rağmen, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam etmiştir.¹

Birinci Dünya Savaşı sonrası İran tam bir kaos halindeydi. Savaşın etkileri mevcut siyasi ve sosyal bölünmeleri daha da arttırmış, ülkenin her tarafında çeşitli gruplar savaş sonrası yabancı orduların çekilmesiyle meydana gelen iktidar boşluğunu doldurmak için harekete geçmişlerdi.² Savaşın bitiminde İran'daki en büyük güç aynı zamanda kurtarıcı konumunda olan İngiltere idi. 1907 İngiliz-Rus Anlaşması çoktan geçersiz

* Hacettepe Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

1 Bu konuda etraflı bilgi için bkz. Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri* Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1999; *The Cambridge History of Iran*, Cilt 6 ve 7 Cambridge: CUP, 1986-1991; Gökhan Çetinsaya, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri," *KÖK Araştırmalar*, Osmanlı Özel Sayısı (2000).

2 Bu konuda bkz. R.K. Ramazani, *The Foreign Policy of Iran, 1500-1941* Charlottesville: University Press of Virginia, 1966, s.139-215; Peter Avery, *Modern Iran* London: Ernest Benn, 1965, s.210-268; Houshang Sabahi, *British Policy in Persia, 1918-1925* (London: Frank Cass, 1990); Cyrus Ghani, *Iran and the Rise of Reza Shah: from Qajar Collapse to Pahlavi Rule* London: I.B.Tauris, 1998.

kalmış, İngiltere bütün İran'da söz sahibi olmuştu. İngilizler bu pozisyonlarını bir sürekliliğe dönüştürmek istediler ve İranı himayeleri altına alan 9 Ağustos 1919 Anlaşmasını İran'a kabul ettirmeye çalıştılar. Fakat Tahran'da zayıf bir hükümete imzalatılan bu anlaşma, İran'ın iç politika mekanizmasının uzun oyalamacalarından sonra, meclisten geçemeyecek ve- tıpkı Sevr gibi- hiç bir zaman geçerlilik kazanmayacaktır. Eğer İngilizler İran'a bu anlaşmayı kabul ettirebilselerdi, Ortadoğu'da muazzam bir üstünlüğe sahip olacaklardı.

Nitekim İngilizlerin Türkiye ve İran'a yönelik bu benzer teşebbüsleri (Sevr ve Ağustos 1919 Anlaşmaları) bir yandan iki ülkedeki milliyetçi ve anti-emperyalistleri uzlaştırırken, diğer yandan muhafazakâr ve teslimiyetçileri de yakınlaştırmıştır. Bir başka deyişle bu ortam Tahran'daki milliyetçi hükümetlerle Ankara hükümetini İngilizlere karşı olan anti-emperyalist ve tam-bağımsızlıkçı söylemde birleştirirken; Tahran ve İstanbul'daki İngiliz yanlısı hükümetleri de birbirine yaklaştırmıştır. Örneğin Ağustos 1919 Anlaşması imzalandığı sırada İstanbul hükümeti ve basınında 'heyecan' yaratıp 'nimetleri' övülürken, Anadolu basınında eleştirilmiştir.³

İran'da iç siyasi istikrarsızlık devam etmekte, Tahran'da hükümetler sürekli el değiştirmektedir. 1918 sonu ve 1919 başındaki tabloya baktığımızda, Tahran'da en çok endişe yaratan hadiseler Gilan, Azerbaycan ve Kürt bölgelerinde meydana gelen ayaklanmalardır. Daha Birinci Dünya Savaşı yıllarında başlayan Mirza Küçük Han önderliğindeki Cengeli hareketi Kuzey Doğu İran (Gilan)'da devam ediyordu. Sovyet desteğini alan ve Mayıs 1920'de "Gilan Sosyalist Cumhuriyeti"ni kuran bu hareketin bastırılması için bir kaç yıl daha geçmesi gerekecekti.⁴

Osmanlı birliklerinin Mayıs 1918'de ele geçirdikleri Tebriz'den Mondros Mütarekesi sonrası çekilmesiyle birlikte Azeri Demokratları/milliyetçileri

³ Gazetelerden örnekler için bkz. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, II: Erzurum Kongresinden TBMM'ye* (Ankara: TTK, 1994), s.36-37, 63-67, 73.

⁴ Bu konuda bkz. *Encyclopedia of Islam*, second edition [EI(2)], V, s.310-311; Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions* (Princeton: Princeton University Press, 1982), s.110-111, 116, 119.

(Şeyh Hıyabani ve arkadaşları) dönmüşler ve tekrar güç kazanmaya başlamışlardı. Uzun hazırlıklardan sonra Nisan 1920'de Hıyabani önderliğindeki Demokratlar Tahran'a karşı bir isyan başlattılar. Haziran'da bir "milli hükümet" kurarak "Azadistan Cumhuriyeti"ni yönetmeye başladılar. Bu hükümette yer alanlar arasında Türkiye yanlısı- daha önce İttihatçılarla aktif olarak çalışmış- olanlar da vardı. Bu ayaklanma kısa ömürlü olmasına ve Eylül 1920'de İran hükümet kuvvetlerince bastırılmasına rağmen, bu dönemde Azeri milliyetçiliği kültürel, dilsel ve edebi anlamda doruğa çıkmıştır. Hıyabani'nin 1918'de Osmanlı subaylarıyla kötü ilişkileri düşünüldüğünde- örneğin Kars'a sürgüne gönderilmesi- Azadi hareketinin, mütarekeden sonra dönmeyerek İran içlerinde kalmayı tercih bazı milliyetçi genç subaylar haricinde, Türkiye ile ilişkilerinin uzak ve soğuk olması normaldi.⁵

Zaten Londra ve Tahran tarafından "Türkiye parmağı" şüphesi bu isyanda değil, daha çok Şubat 1922'de Tebriz Jandarma kumandanı Albay Lahuti isyanında söz konusu edilecektir. Lahuti Birinci Dünya Savaşında Osmanlı ordusu ile işbirliği yapmış ve 1918-1921 yıllarını İstanbul'da sürgünde geçirmiş bir jandarma subayıydı.⁶ Bir haftadan fazla sürmeyen bu isyanda Türkiye'nin parmağı ya da desteği olmadığı, daha çok Rıza Han'ın reformları karşısında bir iç hesaplaşmadan/iktidar mücadelesinden kaynaklandığı daha sonra İngilizlerce de kabul edilecektir.⁷

İran'ı asıl uğraştıran ve Tahran'ı Türkiye'ye karşı tavır almaya yönelten isyan Batı Azerbaycan'da, Kürt bölgelerindeki Simko isyanıdır.

SİMKO AĞA

Simko (İsmail Ağa) Türk-İran sınırında yaşayan bir Kürt aşiret rei-

⁵ Bu konuda bkz. Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition* New York: Columbia University Press, 1995, s.94-100; Touraj Atabaki, *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Twentieth-century Iran* London: British Academic Press, 1993, s.46-51. Ayrıca bkz. Ali Azeri, *Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani, 1918-1920* (Ankara, t.y.).

⁶ Stephanie Cronin, *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 1910-1926* London: Tauris Academic Press, 1997, s.47-50.

⁷ Bu konuda bkz. Swietochowski, s.120; Atabaki, s.54; Public Record Office [PRO], Foreign Office [FO], 416/70, E4753/6/34, 28.3.1922.

siydi.⁸ Mondros Mütarekesi ile birlikte bölgede ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmaya başladı. Hem Osmanlı ordusundan terhis olan/kaçak Kürt asıllı askerleri hem de silah ve mühimmatı elde ederek önemli bir güç oluşturdu. 1918 sonu ve 1919 başında Türkiye içinde, Şemdinan bölgesinde, yaşayan etkili bir Kürt şeyhiyle, Şeyh Taha ile, ittifaka girdi. Böylece sınıraşan bir güç oluşturdular. Kısa vadeli hedefleri Ermeni ve Nasturilerin geri dönmelerini önlemektir. Uzun vadede bağımsız bir Kürt devleti kurma niyetleri olup olmadığı ise tartışmalıdır.

Nisan-Mayıs 1919'da İran hükümet kuvvetleri Simko isyanını bastırmaya çalıştılsa da başarısız oldular. Bunun üzerine, Haziran-Temmuz 1919'da, İngilizlerin baskısıyla, Tahran Simko'yla uzlaşmaya çalıştı; ona belli yol ve bölgelerin idareciliği verildi. Ancak bu yöntem de uzun vadede fayda etmeyecektir. Simko bir ara İngilizlerle de uyum ve diyalog halindeydi. Ancak istediği silahlar verilmeyince yardım almak için o sırada Anadolu'da Milli Mücadele'ye başlamış olan Türk milliyetçilerine döndü. Kendisi zaten mütarekeden önce de Nasturilere karşı Osmanlı ordusu ile işbirliği yapmıştı. İki tarafın da çıkarları uzlaştı: Simko bölgedeki İngiliz tehlikesine ve Ermeni/Nasturi saldırılarına karşı Türk milliyetçilerine yardım edebilirdi. Simko bu sayede sınırın Türkiye tarafından silah ve mühimmat almaya başladı.⁹ 1919 Sonbaharında İran içlerinde kontrol altında tuttuğu bölgeyi iyice genişletmişti.

Şubat 1920'de İran kuvvetleri bir kere daha hareket başlattı. Simko bu sefer yenildi ve dağlara kaçtı. Fakat bir süre sonra belli koşullarla İran hükümetince affedildi. Geri dönen Simko Türk tarafıyla tekrar işbirliğine girdi; Nisan 1920'den itibaren Van yoluyla ağır silahlar elde etmeye başladı. Sonunda, Ağustos 1920'de, yeni bir isyan hareketi daha başlattı. Ara-

⁸ Simko'nun öyküsü için bkz. David McDowall, *A Modern History of the Kurds* London: I.B.Tauris, 1996, s.214-220; Martin van Bruinessen, "Kürt Aşiretleri ve İran Devleti: Simko Ayaklanması," *Kürdistan Üzerine Yazılar İstanbul: İletişim, 1992, s.205-249; Hassan Arfa, The Kurds: An Historical and Political Study* London: OUP, 1966, s.48-62.

⁹ Genelkurmay Başkanlığı'nın bir yayınında şu ifade yer alıyor: "Şıkkak aşireti reisi Simko (İsmail Ağa) 1919'dan beri Van sınırlarına yakın yerlerde ve Rumiye bölgesinde Nasturi aşiretlerine karşı mücadele etmekte ve 15'nci Kolordu tarafından cepane ve silah verilmek suretiyle desteklenmekteydi." Bkz. *Türk İstiklal Harbi, III.. Cilt: Doğu Cephesi, 1919-1921* Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965, s.263.

lık 1920'ye gelindiğinde Selmas ve Rumiye ovalarını işgal etmişti. Şubat 1921'de Şeyh Taha da İran içlerine girmiş ve Haydarabad'ı almıştı. Mart 1921'e gelindiğinde Simko kuvvetleri bir İran Kazak birliğini Kızılca'da yenilgiye uğrattılar. Başarıları arttıkça bölge aşiretlerinden kendisine katılanlar da artıyordu. Yaz ortasında kuvvetleri dört bine çıktı. İran hükümeti bütün bunları 'Türkiye'nin İran'ı işgali' olarak yorumluyor ve protesto ediyordu.¹⁰ Türkiye'den silah ve cephane almaya devam eden Simko, Haziran 1921'de İngilizlere yeni bir yaklaşımda bulundu.

1921 yılı sonunda Simko Savcublak'ı da almış, topraklarını Hoy'dan Bana'ya kadar genişletmiş ve kuvvetlerini beş bine çıkarmıştı. Aralık sonunda İran kuvvetleriyle çarpışıp yenilgiye uğrattığında, Türk tarafının dikkatini çeken "İranlılar meyanında 900 Ermeni" olmasıydı. Nitekim Kazım Karabekir anılarında, Simko'yu destekleme sebebi olarak "Ermeni ve Nasturilerle muharebelerde bulunuyordu. Bilhassa Ermenilerin Van'a sarkıntılık etmemesi için Simko'yu tutuyordum" demektedir.¹¹ Ayrıca Simko aldığı yardım karşılığında, Kuzey Irak'ta İngilizlere karşı hareket yapan Türk birliklerinin kendi bölgesinden geçerek Revandiz'e gitmelerine de izin veriyordu.¹²

Haziran 1922'de Simko iyice büyüyüp genişlemiş, kuvvetleri on bine yaklaşmıştı.¹³ Ankara bu sıralarda- muhtemelen Simko'nun İngilizlerle ilişkisini öğrendikten sonra ve İran hükümetinin 'fevkalade sefiri' Müm-tazüddeve Ankara'ya varmadan hemen önce- tavrını değiştirmeye başladı. Haziran ortasında Elcezire cephe kumandanlığı Revandiz'de bulunan Özdemir Bey'e gönderdiği telgrafla Türkiye, İran ve Irak topraklarında bir Kürdistan devleti kurmak isteyen Simko'nun çok düzenbaz olduğunu, İngilizlere dayandığını bildirecek nüfuzunun büyümesine engel olunmasını istemiştir.¹⁴

10 FO 371/6442, E4859/3997/34, 24.4.1921. Nisan 1921'de geçici bir uzlaşma sağlanır gibi oldu. Tahran'a göre Ankara hükümeti bütün Türk kuvvetlerinin Batı Azerbaycan'dan çekilmesini emretmiş, İran içlerine ve Kürt isyancılara karışmaktan kaçınılması için kesin emirler göndermişti.

11 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz* İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1969, s.991.

12 Revandiz hareketi için bkz. *Türk İstiklal Harbi, IVncü Cilt: Güney Cephesi* Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966, s.265-284.

13 Karabekir, s.1058.

14 Bkz. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV: Sakarya Savaşı'ndan Lozan'ın Açılışına* Ankara: TTK, 1996, s.475.

Şubat 1921'den itibaren Tahran'da da yeni gelişmeler vardı. Bir darbeyle iktidarı ele geçiren Rıza Han sırayla bütün bölgelerdeki isyanları bastırmaktaydı. Ağustos 1922 başında sıra Simko'ya gelmişti. Rıza Han büyük bir kuvvetle Simko'yu yendi ve kısa zamanda bütün bölgeyi tekrar Tahran'ın kontrolüne kattı. Simko ve diğer şefler Türkiye'ye kaçtılar.¹⁵ Simko sekizyüz atlı, iki top ve bin kadar silahlı göçmenle, Başkale tarafından Türkiye'ye sığınmıştı. Şark Cephesi Kumandanı Kazım (Karabekir) Paşa Hakkari Mutasarrıflığı'na gönderdiği 28 Ağustos tarihli emirde "Simko kuvvetlerinin silahsızlandırılarak İran'a zarar vermeyecek biçimde sınırdan uzak tutulmasını" istemiştir.¹⁶

Eylül'de İran hükümetinin bölgedeki kumandanı, Revandiz'de bulunan Özdemir Bey'e bir mektup yazarak, Türkiye topraklarına giren Simko'nun her iki ülkenin de zararına çalıştığını ileri sürdü ve yakalanarak İran'a geri verilmesini talep etti.¹⁷ Türkiye Simko'yu iade etmese de, etkisiz hale getirmeye kararlıydı. Türk birlikleri (8. Fırka) Ekim ortalarında Türkiye topraklarında bulunan Simko ile iki saat süren çarpışma sonucunda galip gelmiş, Simko "Beş top, on ağır makinalı tüfek, karısını ölü, oğlunu esir, üçbin altıyüz adet altını bırakarak" güneye doğru kaçmıştı.¹⁸ Irak topraklarına giren Simko, Süleymaniye tarafındaki Şeyh Mahmut'un yanına sığınmıştır.¹⁹

PARİS BARIŞ KONFERANSI VE İRAN'IN TALEPLERİ

Paris Barış Konferansı devam ederken İran hükümeti Osmanlı Devleti'nden toprak talep etmiştir. İran dışişleri bakanı 26 Mart 1919'da İngiliz dışişleri bakanına gönderdiği yazıda Paris Barış Konferansı'nda görüşülmesi için ülkesinin şu toprak talebinde bulunduğunu bildiriyordu:

15 Bkz. Hassan Arfa, *Under Five Shahs* London: John Murray, 1964, s.133-136.

16 Bkz. *Türk İstiklal Harbi III*, s.263.

17 Sarıhan IV, s.677.

18 Ibid., s.749.

19 Ibid.; *Türk İstiklal Harbi III*, s.263-264. Daha sonraki gelişmeler için bkz. Sarıhan IV, s.831. Krş. C.J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq, 1919-1925* London: OUP, 1957, s.305-307.

“İran sınırının kuzeyinde, Aras ırmağından başlayarak, kuzeydoğuda Derbend'e kadar uzanan ve sınırı Tiflis, Kars ve Erzurum'un yakınından geçerek Erivan ve Elizabetpol'u da kapsayan bir bölge..” İran'ın bu isteği ciddiye alınmadı.²⁰ İran'ın bu tavrı İstanbul basını da dahil olmak üzere Türkiye'de herkesin tepkisini çekti. Süleyman Nazif, konuyla ilgili yazısına şu başlığı koymuştu: “Vay Brutus sen de mi?..”²¹

Fakat İngilizlerin bu ilk başvurularını ciddiye almaması İran tarafını yıldırmadı. İran hükümeti Paris Barış Konferansına katılma talebini Ağustos 1919 anlaşması sonrasında tekrar gündeme getirdi. İngilizler, anlaşmayı onaylatabilmek için İran'ı hoş tutmaya çalıştıkları bu dönemde bir oyalama içine girdiler: Lord Curzon önce istek listesini görmek istedi; İstekleri gördükten sonra da, 'Türkiye konusu gündeme gelince sizi çağıracağız' cevabını verdi. Ama kimsenin İran'ı çağırmaya niyeti yoktu. İran hükümeti, Sevr anlaşmasının metni Türk delegasyonuna verilmeden biraz önce 'Lord Curzon sözünde durmadı' itirazını yaptıysa da, iş işten geçmişti. İngilizler şu cevabı verdi: 'Türkiye'den zaten çok fazla toprak alınmıştır; Bir de İran'ın talepleri dikkate alınmazdı.'²²

TAHRAN-ANKARA HÜKÜMETİ İLİŞKİLERİ

1 Mart 1921 tarihli Türk-Afgan dostluk anlaşmasından sonra İngilizler o sıralarda İslam ülkeleri arasında bu çeşit paktlar yapılması siyasetini güden Bolşevik Rusya'nın himayesinde bir 'İslam federasyonu/konfederasyonu' oluşturulması endişesi taşıyordu.²³ Hatta İngilizlerin Türk-Afgan anlaşmasında İran ile ilgili gizli bir madde olduğu şüphesi vardı ve sırada bir Türk-İran anlaşması olduğu duyumları alıyordu. Duyumlar doğrudu; fakat bu beklenti çeşitli sebeplerle gerçekleşmeyecektir.

20 Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I* Ankara: TTK, 1995, s.42.

21 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I: Mondros'tan Erzurum Kongresine* Ankara: TTK, 1993, s.230-231.

22 Ayrıntılar için bkz. *The Iran-Iraq Border, 1840-1958*, ed. Richard Schofield, Vol. VI (Archive Editions, 1989), s.381-391, 401, 409-415.

23 Bkz. Salahi Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II* Ankara: TTK, 1991, s.59. Bu dönem Sovyet politikası ve Sovyet-İran ilişkileri için bkz. Ramazani, s.139-158, 186-195.

Mayıs 1921'de İran dışişleri bakanı İngilizlere Sovyet elçisinin kendisine Türkiye, Afganistan ve İran arasında bir ittifak önerisinde bulunduğunu bildiriyordu. Öneriye göre görüşmeler Moskova'da yapılabilirdi. İran sadece Moskova'yı oyalamak için şimdilik 'olur' demesine rağmen, aslında böyle bir öneriye sıcak bakmıyordu.²⁴ Bunun sebepleri arasında, İran'ın hiçbir tarafa bağlanmadan dış politikada bir denge oyunu oynamak istemesini ve Türkiye'nin Simko'yla ilişkisinden duyduğu rahatsızlığı sayabiliriz.

Nitekim daha Nisan başında İran dışişleri bakanı İngiliz elçisine Türkiye'den gelen iki bin Kürt milisinin İran topraklarını işgal ettiğinden yakınıyordu. İranlı bakana göre bu işgal Türk milliyetçilerinin 'bağımsız bir Kürt devleti oluşturma planlarının' bir göstergesiydi. İngilizlerin edindiği intibaya göre, İran hükümeti Ankara'ya bir temsilci gönderip gayri resmi ilişkiye geçmek ve durumu yerinde soruşturmak istiyordu.²⁵ Nisan sonuna doğru ise İran başbakanı İngiliz elçisine Ankara hükümetinin batı Azerbaycan'daki bütün Türk kuvvetlerinin çekilmesi, Türk unsurların hiç bir şekilde Kürt isyancılara yardım etmemesi ve İran sınırları içine karışılmaması için kesin emirler verdiğini bildirdi.²⁶ Bu değişimin sebebinin İran temsilcisinin Ankara'da yaptığı temaslar olduğunu tahmin edebiliriz.

İngiliz kaynaklarına göre İran hükümeti Ankara'ya önce gayri resmi olarak Han-ı Şevket isminde bir temsilci göndermişti. Amaç Ankara hükümetini desteğini Simko'dan çekmesi ve İran Azerbaycanı'na müdahaleden kaçınması için ikna etmektir.²⁷ Daha sonra ise Ankara ile Tahran arasında siyasi bir anlaşma sağlamak için bir İran diplomatik heyetinin 24 Haziran 1921 günü Ankara'ya vardığı bildiriliyordu.²⁸ Buna göre, İran he-

24 FO 371/6470, E5594/1/44, 11.5.1921.

25 FO 416/68, E3997/3997/34, 1.4.1921.

26 FO 371/6442, E4859/3997/34, 24.4.1921.

27 FO 371/6442, E8533/3997/34, 23.6.1921. Reuter'in 14 Haziran tarihli haberinde iddia edildiği gibi herhangi bir ittifak söz konusu değildi. Bkz. E7431/3997/34, 29.6.1921.

28 FO 371/6442, "The Persian Mission to Angora", 8.7.1921. Heyet yılbaşında planlanmıştı ve o zamanki Tahran hükümeti heyet başkanı olarak Nizamüssaltanayı seçmişti. Fakat hükümet değişince karar değiştirildi. Nizamüssaltana Birinci Dünya Savaşında Osmanlı ordusuyla işbirliği yapan Demokratların lideriydi.

yeti varmadan haftalar önce Ankara hükümeti Bolşevik ve Afgan temsilcilerine danışmış ve Türk-İran anlaşması için hazırlanan taslak metni okutarak görüşlerini almıştı. Görüşmeleri yürütmek üzere Yusuf Kemal [Tengirşenk] Bey seçilmiş, kendisine askeri ve sivil danışmanlar verilmişti. Çok gizli tutulan bu anlaşma Türk-Afgan anlaşmasının bir devamı olacak ve "üçgen" böylece tamamlanacaktı.²⁹ Bu görüşmelere ve hazırlıklara en büyük delil olarak da Yusuf Kemal Bey'in TBMM'de 21 Haziran tarihinde yaptığı konuşmadaki şu ibareler gösteriliyordu: "komşu ve kardeş İran milletiyle birbirimize karşı uyguladığımız siyaseti saptamak ve dostluk ilişkilerimizi güçlendirmek üzereyiz."³⁰ Ancak bütün bu çabaların Simko'ya Türk desteğini kesmeye (hiç olmazsa bir süre daha) yetmediği ortaya çıkıyor.³¹

Ağustos 1921 başında İngiliz kaynakları Tahran hükümetinin marif nazırı Mümtazüddevle'yi Ankara'ya gidecek "fevkalade sefir" olarak atadığını bildiriyorlardı. Mümtazüddevle ileri gelen bir 'Demokrat' ve katı bir İngiliz aleyhtarı olarak tanınıyordu.³² Tahran hükümetinin bu dönemdeki en büyük sıkıntısının Türkiye'nin batı Azerbaycan'da Ermeni ve Kürt bölgelerindeki faaliyetleri olduğu anlaşılıyor. Mümtazüddevle heyetinin birinci hedefi Ankara hükümetini Azerbaycan'a karışmamaya, özellikle de giderek tehlikeli bir hal almaya başlayan Simko'dan desteğini çekmeye ikna etmektir.³³ İkinci hedefi ise İran'ın çok önem verdiği Tebriz-Trabzon ticaret yolunun güvenliği ve Türkiye tarafından İranlı tüccarlara uygulanan vergilerdi.³⁴

Mümtazüddevle heyeti 17 Ekim 1921'de Tahran'dan ayrıldı. Önce Tebriz'e arkasından Azerbaycan hükümetiyle bir ticaret anlaşması için gö-

29 Ibid.

30 Ibid. Heyet uzun müddet Ankara'da kalmış olmalı. Ekim başında Amerikan kaynakları bir İran heyetinin Ankara'da olduğunu bildiriyordu. Bkz. Sarıhan IV, s.91. 24 Ekim tarihli bir İstanbul gazetesinde de (*Tercüman-ı Hakikat*) 'İran-Anadolu müzakeratının sona erdiği ve mukavelenin yakında imza edileceği' bildiriliyordu. Ibid., s.117.

31 Örneğin bkz. FO 371/6408, E14229/2/34, 27.12.1921.

32 FO 371/6442, E8995/3997/34, 3.8.1921.

33 Ibid. İran dışişleri bakanı Tahran'daki İngiliz elçisine Sovyet hükümetinin Ankara'yla Bakü'nün Türkiye'ye bırakılmasını kararlaştıran gizli bir anlaşma yaptığı konusunda şüpheleri olduğunu söylemişti.

34 Bkz. FO 371/7841, E6571/6223/34, 27.6.1922.

rüşmeler yapmak üzere Bakü'ye gitti.³⁵ Kafkaslardan Ankara'ya ancak sekiz ay sonra, Haziran 1922'de, hareket edebildi.³⁶ Mümtazüddevle'nin Türkiye misyonu Mustafa Kemal'in 1 Mart 1922'de TBMM'ni açış konuşmasına da yansımıştır: "İran Hükümet-i İslamiyesi ile de caigir bulunan münasebat-ı hasene-i hemcivariyi takviye nuhbe-i amalimizdir. İran devlet-i fahimesi tarafından Ankara'ya bir sefirin izam edilmiş olduğunu haber aldık. Sefirin vürudunda tahkim-i revabıta matuf bilcümle tedabirin tarafımızdan dahi ittihaz olunacağı şüphesizdir (İnşaallah sadaları)."³⁷ Mümtazüddevle Ankara'ya varmadan önce, Hakimiyet-i Milliye gazetesinde (16 Haziran 1922) de "İran kabinesi haricin parmağı olan Kürt isyanını bastırmağa ahdedtiği gibi, hükümetimizle de itilaf için çalışıyor" satırları yer alıyordu.³⁸

Mümtazüddevle'nin Haziran'ın son haftasında "fevkalade sefir" olarak Ankara'ya varışı, Ankara Hükümeti tarafından büyük bir propagandaya vesile olmuştur.³⁹ Mustafa Kemal Paşa, 30 Haziran 1922 günü itimatnamesini sunan Mümtazüddevle'ye şunları söylüyordu:⁴⁰

"İran devletinin ve İran halkının ihtisat-ı samimesini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine ve Türkiye halkına iblağ etmek ve mevahib-i ilahiyeden olan uhuvvet-i İslamiye esas-ı kadiminin teyid-i tahatturiyle dindaş ve hemcivar devlet ve milletlerimiz arasındaki vahdet ve muhaleseti tezyit ve teşyit etmek maksadıyla İran Devlet-i aliyesi tarafından zatıalileri gibi kifayet ve liyakati müsellemler olan bir zatın Türkiye Devleti nezdine fevkalade sefir olarak gönderilmiş olması Türkiye halkı hakiki ve yegane mümessili olan Büyük Millet Meclisinin mucib-i mahzuziyeti azimesi olmuştur. (...) ..milletimizin teşekküratının dindaşımız İranlılara iblağ edilmesini de bilhassa rica ederim. Memleketimize ayak

35 FO 371/6442, E11557/3997/34, 19.10.1921 ve E12215/3997/34, 5.11.1921.

36 FO 371/7841, E6223/6223/34, 20.6.1922. Bu süre zarfında Mümtazüddevle "İran Devlet-i Aliyesinin Ankara sefiri fevkaladesi" olarak Ankara'ya yazışmalarda bulunmuştur. Örneğin, Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM "riyasetine tecdiden intihabını" tebrik eden ve yakında Ankara'da olacağını belirten, 14 Mart 1922 tarihli telgrafı için bkz. Bilal N. Şimşir, *Atatürk ile Yazışmalar: 1920-1923* Eskişehir: Kültür Bakanlığı, 1992, s.181.

37 Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I* [ASD I] Ankara: TTK, 1997, s.249.

38 Sarıhan IV, s.479.

39 FO 371/7841, E6571, 27.6.1922 ve E7071, 11.7.1922. İnebolu'dan başlayan törenler ve Mümtazüddevle'nin Ankara'daki ilk günleri için bkz. Sarıhan IV, s.482-501.

40 *Vakit*, 5 Temmuz 1922'den naklen ASD II, s.42.

bastığınız günden beri halkımız tarafından temsil buyurduğunuz İran milletine karşı gösterilen tezahürat-ı dostane ve uhuvvetkaränenin berdevam olacağına ve iki Müslüman devletin tezyit ve teşyid-i muhalesat ve vahdetine müteveccih ve zaif-i sefiranenizin ifasında Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından her türlü muavenet ve teshilat ibrazına müsaaraat olunacağına katiyen kanaat buyurabilirsiniz. Sefir Hazretleri, hemen Cenabı Hak hemhal ve hemdert olan bilcümle akvam-ı islamiyeyi habl-i metin-i uhuvvete bihakkin itisamla nail-i fevz ü necat ve mazhar-ı refah ve saadet eylesin.”

Mustafa Kemal Paşa, Sovyet elçisi Araloffun Mümtazüddeve şerefine verdiği ziyafette ise şunları söyledi:⁴¹

“..Hemdert olanlar yekdiğerini arar ve bulurlar. Aynı samimiyetle mütehassis olan arkadaşlar aynı samimiyetle mütehassis olan milletlerin mümessili olarak epey zamandan beri burada bulunuyorlardı. İçimizde hakikaten büyük bir boşluk vardı; o da İran milletinin mümessilinden mahrumiyet! (...) Efendiler, İran Devleti Aliyesi, İran milleti muhteremesi hakikaten şark muvazenei umumiyesinde fevkalade haizi ehemmiyet bir kitledir. Şimdiye kadar Türkiye halkı ile İran halkı hakiki ve candan temasa mazhar olamamıştı. Çünkü başlarında öyle adamlar bulunmuştur ki, onlar buna mani idi. Fakat ben yakinen bilirim ki, İran milliyetpervaranı pek mukaddes bir arzu için asırlarca uğraşmış, fevkalade kahraman bir millettir. Eğer İraniler buna bütün mana ve şümülü ile muvaffak olamamışlarsa bittabi kabahat kendilerinde, mesailerinde değildir. Bu arzettiğim nokta pek mühimdir. Şimdiye kadar Devleti Aliyei Osmaniye unvanı altındaki imparatorluk ile Devleti Aliyei İran arasındaki münasebatın İranlıların ve Türkiye halkının ciddi temayülllerine mutabık tecelli edememiş olduğunu itiraf etmek lazımdır. Fakat bugün İranlı kardeşlerimiz emin olabilirler ki Türkiye'nin başında bulunanlar aynı adamlar değildir. Mümtazüddeve Hazretlerinin temsil ettiği İran millet ve devleti, hakiki temas noktasını bulmuştur. Bunun tecellisi pek feyizli olacaktır. Bu feyizden yalnız Türkiye ve İran değil, bütün şark milletleri müstefiz olacaktır.”

41 *Hakimiyet-i Milliye*, 9 Temmuz 1922'den naklen ASD II, s.43-45.

Atatürk bir kaç gün sonra, bu sefer Azerbaycan elçisi Abilof tarafından Mümtazüddevele onuruna verilen ziyafette (14 Temmuz 1922) de şunları söylemiştir:⁴²

"İran devlet-i aliyesi İstanbul'da bir sefir bulundururken Ankara'ya da Mümtazüddevele hazretlerini memur etmekle cihanda hasıl olan intibaha iştirakini göstermiş olmaktadır. Bizim için İran hükümetinin sefir-i hakikisi Mümtazüddevele hazretleridir. Bu itibarla artık İstanbul'da bulunan sefirin sıfat ve selahiyetinin keenlemeyekun olduğuna şüphe etmemek lazımdır. (...) İran'a gerek şimalden, gerek cenubdan artık ecnebi tesir ve nüfuzunun gelmemekte olduğunu İran'ın muhterem mümessilinin ağzından işitmiş olmakla fevkalade bahtiyarım."

30 AĞUSTOS ZAFERİ ÜZERİNE YAZIŞMALAR VE HEYETLER

Daha 27 Ağustos'ta Afganistan ve İran elçileri Başbakan Rauf [Orbay] Bey'i ziyaret ederek zaferden ötürü sevinçlerini bildirmişlerdi. İki gün sonra, 29'unda, İran elçisi bu sefer Fransız temsilcisi ile bir kere daha Rauf Bey'i ziyaret ederek tebriklerini iletmiştir.⁴³ Eylül ayı içerisinde İran başbakanı ve dışişleri bakanı Kavamüssaltana'nın tebrik meşajı da elçilik kanalıyla Ankara hükümetine ulaştı.⁴⁴

Eylül ortasında da Tahran hükümeti tebrik ve hediyelerini göndermek üzere Salar Nizam adlı subay başkanlığındaki bir heyeti Ankara'ya gönderme kararı aldı.⁴⁵ Salar Nizam heyeti 22 Ekim'de Ankara'ya vardı. 2 Kasım'da Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret ederek getirdiği hediyeleri (Kur'an ve altın işlemeli bir kılıç) sundu.⁴⁶ Mustafa Kemal bu ziyarete verdiği önemi gazetecilere şöyle ifade etmiştir: "Rıza Han (...) bana yaverini göndermiştir. Rıza Han'ın yaveri vaktiyle İstanbul'da tahsil etmiş, akıllı bir

42 *Hakimiyet-i Milliye*, 16.7.1922, s.1'den nakleden Sadı Borak, *Atatürk'ün Resmi Yayınlarına Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri* İstanbul: Kaynak, 1997, s.150-151.

43 Sarıhan IV, s.602 ve 608.

44 *Ibid.*, s.686. Ayrıca bkz. s.696 ve 776.

45 FO 371/7809, E9706/6/34, 17.9.1922. Salar Nizam İstanbul'da Harbiye'de eğitim görmüş ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusu için çalışmış bir jandarma subayıydı. Görevlendirildiği sırada Rıza Han'ın yaverliğini yapıyordu. İleride de General Kupal olarak çeşitli defalar Türkiye'ye gelecektir. Bkz. Cronin, s.249.

46 Sarıhan IV, s.770. Krş. Arfa, *Under Five Shahs*, s.154-155. 11 Kasım'da Mustafa Kemal de, yaveri vasıtasıyla, Salar Nizam'a bazı hediyeler ve imzalı bir fotoğrafını gönderdi. Sarıhan IV, s.821.

adamdır. Onunla bazı mahrem muhavereler yaptık. Fakat görüldüğüne nazaran onlar bizden istifade te'minine matuf bir hareket takib ediyorlar. Biz onlara top verelim, cephane verelim vesair yardımlar yapalım. Buna mukabil her emrimize amade olarak ve icab ederse, Irak hareketını yapmak için hemen hareket edeceğini söylüyor.”⁴⁷

Fakat Rıza Han'ın savunma bakanı ve başkumandan olduğu bu dönemde Tahran hükümetinin iki başlı karakterinden kaynaklanan sorunlar yaşanmıyor değildi. Örneğin, İran hükümeti Aralık 1922'de Ankara'ya daimi elçi olarak İstanbul Hükümeti nezdindeki büyükelçisini atamaya kalkınca ufak bir skandal yaşandı. Zira dönemin İran başbakanı Kavamüssaltana'nın Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 22 Aralık 1922 tarihli takdim telgrafında “Osmanlı hükümeti nezdinde” ibaresinin kullanılması Ankara Hükümetini kızdırmıştı.⁴⁸ Başbakan ve dışişleri bakan vekili Rauf Bey, durumu Mustafa Kemal'e arz edip konu hakkındaki görüşünü aldıktan sonra, 3 Ocak 1923 tarihinde Kavamüssaltana'ya cevap verdi. Cevapta, İran hükümetinin dikkati Türkiye'yi rahatsız eden ibareye çekilerek, yeni büyükelçinin “Ankara Hükümeti nezdine” görevlendirilmesi gerektiği hatırlatılıyordu.⁴⁹

Salar Nizam heyeti Ankara'ya varmadan önce, 7 Ekim 1922'de, Muhiittin Paşa Ankara Hükümeti'nin Tahran büyükelçisi olarak atanmıştı.⁵⁰ Muhiddin Paşa 7 Şubat 1923 günü Tahran'a vardığında “Kemalist Komite” üyeleri ve “Panislamistler” tarafından büyük bir törenle karşılandı. Daha II. Abdülhamid döneminden beri Tahran'da faaliyet gösteren ve Birinci Dünya Savaşı'nda da Osmanlı ordusuyla işbirliği yapan bu grupların liderliğini ünlü müctehidlerden Seyyid Kaşani yapıyordu.⁵¹

47 Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923* İstanbul: Kaynak, 1993, s.100.

48 Mektubun metni için bkz. Şimşir, *Atatürk ile Yazışmalar*, s.455-456.

49 Ayrıntılar için bkz. *Ibid.*, s.459.

50 FO 416/72, E767/69/34, 26.11.1922; E2466, 10.1.1923. Krş. Sarıhan IV, s.821 ve 828. Muhiittin Paşa (Akyüz) (1870-1940) için bkz. *Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri* Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1989, s.16-17.

51 FO 416/72, E3218/69/34, 12.2.1923. Muhiittin Paşa'nın gelişi İngilizleri epey rahatsız etti. Bkz. FO 416/72, E4715/313/34, 23.3.1923. Burada Tahran'daki “Kemalist Komite”den de bahsetmek gerekiyor. İngiliz kaynaklarında çok önem verilen bu grup hakkında çok az şey biliyoruz. İngilizleri asıl endişelendirenin bu grubun İran'daki İngiliz varlığına da karşı olması olduğu anlaşılıyor. Konuyla ilgili İngiliz belgeleri için bkz. FO 416/70, E2517/6/34, 30.12.1921. Kaşani'nin önemi için bkz. Şahrüh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset* İstanbul: Yöneliş, 1990, s.129-132.

TAHRAN'IN TÜRKİYE'YE BAKIŞI

Tahran'da Türkiye ile ilişkiler sözkonusu olduğunda iki farklı politikacı grubu ortaya çıkıyordu: Türkiye'ye karşı 'lehte' ve 'aleyhte' olanlar. Bu dönemde hükümette ve dışişleri bakanlığında kimin etkisi artarsa ilişkiler de ona göre değişiyordu. 'Aleyhte' olan grup 1914 öncesi ve sonrasında İttihatçıların İran'daki politikasını hatırlarında tutanlar, Türk milliyetçiliğinin Birinci Dünya Savaşı'ndaki İran macerasını unutmayanlardı. 'Lehtekiler' ise bağımsızlıkçı ve İngiltere karşıtı bir politikaya taraf olanlardı; yolları uluslararası politikada Kemalistlerle çakışıyordu. Rıza Han'ın konumu da bu iki grup politikacı arasında ve bölgesel politikalar çerçevesinde değişiklik göstermiştir.

Muhittin Paşa'nın Tahran'a gelişi sırasında İngilizler İran ordusunu organize etmek üzere bir Türk askeri ve teknik heyetinin de İran'a geleceği istihbaratını edinerek endişeye düşmüşlerdi. Sonuçta bu yanlış bir istihbarattı ama, bu konu hakkında kendilerine sorulduğunda gerek Rıza Han'ın gerekse genelkurmay başkanı general Amanullah Mirza'nın söyledikleri İran milliyetçilerinin zihniyetini göstermesi bakımından ilginçtir: Rıza Han'a göre “Türkler İran'ın en müzmin ve amansız düşmanı”ydılar. Türklerin “bizim Hamadanımız” ve “bizim Tebrizimiz” diyerek buraları geri almayı konuştuklarının farkındaydı ve Türklerin İran'ın zararına genişleme planlarına karşı durmaya kararlıydı. Genelkurmay başkanı da İran ordusunda hiç bir yabancı milletten danışman çalıştırmayı asla düşünmediklerini, “Türlere güvenmediklerini ve nefret ettiklerini, böyle bir şey olsa bile Türklerin en son insanlar olacaklarını” söyledi.⁵² Bu ibarelerin gerçek düşüncelerini mi yansıttığını yoksa İngilizleri atlatmak için mi sarfedildiğini bilmiyoruz. Yalnız bilinen bir şey, İran devlet adamlarının Türkiye kamuoyunda Azerbaycan (İran) Türklerine duyulan ilgiden fevkalade rahatsız olduklarıdır.

Örneğin 1923 yazında ünlü Turancılardan Ruşeni Bey'in İstanbul Türk Ocağı'nda İran (Azerbaycanı) üzerine verdiği konferans Türk Ocak-

52 FO 416/72, E3412/71/34, 24.2.1923.

ları'nın dergisi olan Yeni Mecmua'da yayınlandığı zaman İran'da tepkiye yol açmıştı. Ruşeni Bey konuşmasında İran'da yaşayan Azerilere uyguladığı kırım, baskı ve tiranik politikalar için İran hükümetini kınıyordu. Ruşeni Bey "Türk uygarlığından bağımsız bir Fars uygarlığından söz edilemeyeceğini" belirtmekte ve "Azerbaycan kendisini kurtaracak. Azerbaycan'dan ümidvar olabiliriz. (...) Bunlar bizden meded bekliyorlar. Irkdaşlarımızı kurtaralım. Dört milyon Türk bizi bekliyor" çağrısında bulunuyordu.⁵³

Ziya Gökalp ise 1923 gibi geç bir tarihte yayınladığı Türkçülüğün Esasları'nda şu ifadeleri kullanıyordu:⁵⁴

"Bugün, kültürcü birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz Türkleri yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi, Azerbaycan, İran, Harzem ülkelerinin Türkmenleri de Oğuz uruğuna mensupturlar. Bundan dolayı, Türkçülükteki yakın mefkuremiz (Oğuz Birliği) yahut (Türkmen Birliği) olmalıdır. Bu birlikten maksat nedir? Siyasi bir birlik mi? Şimdilik, hayır! Gelecek hakkında bugünden bir hüküm veremeyiz. Fakat bugünkü mefkuremiz, Oğuzların yalnız kültürcü birleşmesidir. (...) O halde Harzem, İran, Azerbaycan ve Türkiye ülkeleri, Türk etnografyası itibarıyla aynı uruğun yurtlarıdır. Bu dört ülkenin bütününe Oğuzistan (Oğuz ili) adını verebiliriz. Türkçülüğün yakın hedefi, bu büyük kıtada yalnız bir tek kültürün hakim olmasıdır."

Bu bağlamda Rıza Şah'ın Tahran ataşemiliteri binbaşı Hüsamettin (Tugaç)'e- biraz güç konuştuğu Azeri Türkçesiyle- söyledikleri şaşkıncı gelmemelidir:⁵⁵

"..Öyle zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycanında gözü vardır. Burasını almak ister.. Evet, Azerbaycan halkı Türktür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakia, şimdiki Türkiye böyle bir politika gütmüyor. Mustafa Kemal Paşa çok

53 *Yeni Mecmua*, Cilt 4, No.81, 2 Ağustos 1923, s.317'den naklen Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları, 1912-1931* İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s.131-132. Krş. Atabaki, s.55.

54 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, ed. Mehmet Kaplan İstanbul: MEB, 1990, s.24-25.

55 İsmail Arar, "Atatürk'ün günümüz olaylarına da ışık tutan bazı konuşmaları," *Belleken*, 45/177 (1981), s.16.

akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine eski İttihat-Terakki hükümetinin siyasetini benimseyebilir. Görüyorum ki demiryolu inşaatınız iki koldan Azerbaycan'a doğru yönelmiştir. Gerekir ki Türkiye ergeç Azerbaycanı alsın.”

ANKARA'NIN RIZA HAN/ŞAH'A BAKIŞI

Ankara'nın Rıza Han'a bakışının iktidara el koyduğu 1921 Şubatı ile Şah olduğu Aralık 1925 arasındaki dönemde gelgitler yaşadığı anlaşılıyor. Örneğin, Mustafa Kemal Paşa'nın 16/17 Ocak 1923'de verdiği ünlü İzmit mülakatında İran hakkında söyledikleri ilginçtir.⁵⁶

“..İranla resmi münasebatımız tebellür etmiş (netleşmiş) değildir. Çünkü görüldüğüne göre İran'da hakim ve makul bir hükümet yoktur. Şahları zannederim Avrupa'da firari bir haldedir. Ve İran dahilinde vaktiyle İngilizlerin tesiriyle intihab olunmuş mebuslardan mürekkebe bir meclis vardır. Ve onlara istinad eden ve fakat birbirini anlamayan insanlardan mürekkebe bir hey'et-i hükümet var. Harbiye nazırı olan bir Rıza Han var. Bu Rıza Han oranın adeta bir diktatördür. Meclise karşı, diğer rüfekasına ve memlekete karşı bütün manasıyla bir diktatördür. Bu adamın birtakım gayeleri mevcuttur. İyi bir meclis yapabilmek için, iyi bir hükümet vücuda getirmek ve İngilizleri memleketten teb'id etmek (uzaklaştırmak) istiyor. Fakat görüldüğüne göre, o da şahsi olarak, yani ben ve ben idame edeceğim diyen bir dimağdır. Ne dereceye kadar muvaffak olacağı da belli değildir. İran'ın bizim ile sıkı ve samimi münasebatı diyebilirim ki, bu Rıza Han vasıtasıyladır.”

Ankara hükümeti'nin politikası, dönemin askeri belgelerinde, “İran'ın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü sağlamak için manevi yardımda bulunmak” olarak tanımlanıyordu. Ancak, “İran'ın o günlerde Türkiye'ye eğilimli görünmesine rağmen Milli Savunma bakanlarının [Rıza Han] koyu milliyetçi oluşu, askeri kuvvetlerini tensike hevesli görünüşü ve başarılı

⁵⁶ Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, s.100.

bir adam oluşu dolayısıyla aleyhte bir siyasete vasıta olur ihtimaline karşı İran'ın hareketını yakından izlemek zorunda" kalınıyordu.⁵⁷

Ankara'da üst düzey bir yetkilinin bir Fransız gözlemciye söyledikleri de ilginçtir:⁵⁸

"Bildiğiniz gibi, Pers olaylarını günü gününe saati saatine izliyoruz. Fars'ın yeni bir Irak olmasını ne pahasına olursa olsun önlemek istiyorduk. İngiltere Lord Curzon'un projesini gerçekleştirmiş olsaydı bu bütün Asya'nın İngiliz hakimiyetine geçmesi anlamına gelecekti. Dünya barışı için ne büyük bir tehdit! Bu nedenledir ki, Rıza Han'ı destekledik. Fars sınırına yüz bin kişi yığdığımızda bu bir tehdit değil bir korumaydı ve Serdar da bunu çok iyi biliyordu. (...) Onun (Rıza Şah) herşeyden önce ihtiyaç duyduğu güçlü bir orduydü. Eninde sonunda ona sağlam dış dayanaklar gerekiyor. Bize güvenebilir. Bütün gücümüzle Fars'daki milliyetçi harekete yardımcı olduk. Zafere ulaştığı zaman da onu desteklemekten vazgeçmeyeceğiz."

Son kalemde Türkiye, İran'ın parçalanmasından duyduğu endişe ile, Rıza Han/Şah'a olumlu yaklaşmayı tercih etmiştir. Dönemin askeri belgelerinden hazırlanan bir kitapta şu satırlarla karşılaşılıyor.⁵⁹

"..gelecekte beklenen daha büyük tehlikeye meydan vermemek için İran'la dostluk ilişkileri arayıp kurmakta fayda vardı. Zira, İran devletinde ırk birliği yoktu. Buna karşılık kuzey ve güneyden gelen tazyiklerin ve Türkiye'de meydana gelen olayların bıraktığı etkilerle çeşitli ırkların milliyet hisleri, İran hükümetinin bütün ters yönde gayretine rağmen kuvvetleniyordu. Bu itibarla bir gün bu devletin parçalanacağını düşünmek mümkündü. Böyle bir durum hasıl olduğu takdirde ise Türkler, Ruslar ve İngilizler gibi İran'da daha çok tehlikeli komşularla daha geniş bir surette çevrilmiş olacaktı ki, bunun doğuracağı sakıncaların önemi açıktı.."

57 Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I İstanbul: Kaynak, 1992, s.25-27.

58 Aktaran Yann Richard, "Kemalizm ve İran," *Kemalizm ve İslam Dünyası*, ed. İ. Gökalp ve F. Georgeon (İstanbul: Arba, 1990), s.84-85.

59 Genelkurmay I, s.42.

Örneğin, Rıza Han'ın 7 Eylül 1923 günü Tahran büyükelçimiz ile yaptığı görüşme sonrasında, Muhittin Paşa Ankara'ya şunları bildiriyordu:⁶⁰

"Vezir-i cenk [Rıza Han] şahın arası... zahiren de açıktır. Açıktan açığa Ruslara istinad ederek veziri düşürmek istiyorlar. Bu mürtekip, adı şah, Rusların himayesinde saltanata razı. Vezir-i cenk aleyhinde dört suikast tertibatına ıtıla hasıl etti. Vezir ise müstakilen harekete devam ediyor... Vezirin kuvvet ve ikbaline hased eden Sovyet Hükümeti ve yıkılmasını isteyen şahın ve taraflarının arzularına rağmen, vezir-i cenk tamamen İran'ı elinde tutan bir adamdır. Bu adam da bize dosttur. İran'da vücuda getireceği esaslı bir inkılaptan sonra bize müzaheret edecektir."

15 Eylül'de Muhittin Paşa'ya İsmet Paşa imzasıyla şu şifre talimat verildi: "Vezir-i cenge sureti mahsusada teşekkür edilmesi ve kendisinin her suretle takviye buyurulması mercudur..."⁶¹

"CUMHURİYET İLANI" HADİSESİ

İşte genç Türkiye Cumhuriyeti'nin İran'da da cumhuriyet ilan edilmesi için gösterdiği çabayı yukarıdaki bağlamda anlamak gerekiyor. Ocak-Nisan 1924 aylarında İran'da tıpkı Türkiye'deki gibi mevcut hanedandan (Kaçarlardan) kurtularak, cumhuriyet ilan etme fikri yoğun bir tartışmaya konu olmuştur. Türkçe literatürde pek bilinmeyen bu konuda Türkiye'nin de aktif/moral desteği sözkonusudur. Rıza Han ve yandaşlarının başlattığı hareket tam başarıya ulaşmak üzereyken, son anda din adamlarının cumhuriyet fikrine, daha doğrusu Rıza Han'ın cumhurbaşkanlığına, karşı çıkan muhalefete katılmasıyla başarısız kalmıştır.⁶²

Türkiye'de cumhuriyet ilan edilmesinden bir gün önce, 28 Ekim 1923'de, Rıza Han da başbakan olmuştu. Bu tarihten itibaren Ankara Hü-

60 Dışişleri Bakanlığı Arşivinden nakleden Bilal N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar* Ankara: Bilgi, 1996, s.86.

61 Ibid.

62 Bu konuda bkz. EI(2), VIII, s.512; Ghani, s.307-319; Sabahi, s.177-178; Arfa, *Under Five Shahs*, s.163-164; Avery, s.266-267; Ramazani, s.182; Cronin, s.157 vd.

kümeti İran'da da saltanatın kaldırılması ve yerine cumhuriyet kurulması arzusunu gizlice dile getirmeye başladı. Önce Mustafa Kemal Tahran Büyükelçisi Muhittin Paşa vasıtasıyla bu görüşünü Rıza Han'a ileterek, cumhuriyet ilan etmesi tavsiyesinde bulundu. Muhittin Paşa cumhuriyet konusunu birkaç kez Rıza Han ile gizlice görüştü. Rıza Han ikna olmuş gözüküyordu. Ankara bir beklenti içine girdi.⁶³

İlk işaret 20 Ocak 1924'te bir İstanbul gazetesinin (Vakit) İran'da cumhuriyet ilan edilmesini tavsiye eden yazısıyla başladı. Yazı, Rıza Han'ı destekleyen Tahran basınında büyük ilgi gördü; İran'da da cumhuriyet ilan edilmesini konu edinen yazılar İran gazetelerinde bir anda çoğalmaya başladı. Rıza Han'ın da teşvikiyle basın monarşiye ve o sırada Avrupa'da yaşamakta olan Ahmet Şah'a saldırmaya başladı.⁶⁴ Bu teşebbüsünde Rıza Han'ı ordunun önemli bir kısmı ile meclisin çoğunluğu destekliyordu. Ama muhalifler de vardı. Siyasi ve askeri çevrelerde bu fikre karşı çıkanlar monarşi taraftarı olmaktan çok, bütün gücü elinde toplayan Rıza Han'ın 'diktatörlüğünden' çekinenlerdi. Hatta ilginç bir paradoks olarak, kurmay subaylar ve milletvekillerinden cumhuriyet fikrine muhalif olanlar arasında 'Demokratlar' (yani Türkiye ve Mustafa Kemal yanlıları) çoğunluğu oluşturuyorlardı.

Ankara, Türk basınında yer alan haber ve yazılarla İran'da cumhuriyet ilanına verdiği desteği sürdürüyor ve duyacağı memnuniyeti her fırsatta dile getiriyordu. Türkiye'nin bu desteğinde iki temel sebep vardı: Türk devriminin diğer İslam ülkelerine de model olması ve İran'ı yabancı devletlerin boyunduruğundan çıkarmış, bağımsız bir ülke olarak görme arzusu. Bu teşebbüse aktif destek veren ikinci ülke ise Sovyetler Birliği'ydi. İngilizler ise bu teşebbüsten Rusya'nın işine yarayacak gerekçesiyle oldukça tedirgindi. Ama İran'ın içişlerine müdahale ediyor konumuna düşmemek için temkinli davranmakta, karşı çıkışlarını Rıza Han'a ve kamuoyuna doğrudan dile getirmemekteydi.⁶⁵

63 Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s.86-87.

64 *British Documents on Foreign Affairs: reports and papers from the Foreign Office Confidential Prints, Part II: Persia* (University Publications of America, 1985-1997) vol.IV [bundan sonra BDA, Persia IV], doc.111: E804/455/34, 24.1.1924; doc.139: E1967/455/34, 2.2.1924.

65 BDA, Persia IV, doc.130: E1788/455/34, 26.2.1924; doc.131: E1788/455/34, 29.2.1924.

İran basınında Ahmed Şah'ı eleştiren ve Rıza Han'ın cumhurbaşkanlığınının propagandasını yapan haber ve yazılar Şubat başlarına gelindiğinde iyice yaygınlık ve yoğunluk kazanmıştı. Bunun yanında çeşitli illerde 'cumhuriyet komiteleri' kurulmuş, Tahran'a destek telgrafları yağmaya başlamıştı. Aynı şekilde taşrada, Ahmet Şah'ı protesto için esnaf pazarları kapatma eylemlerine başlamıştı.⁶⁶ Rıza Han kendi iradesini doğrudan ortaya koymak için Şubat sonlarına kadar beklemeyi tercih etti. Bu tarihten sonra cumhuriyet kampanyası 'resmen' başlamış oldu. Şubat sonunda kendisini destekleyen milletvekilleriyle bir toplantı yaparak, cumhuriyet ilanı için gerekli anayasa değişikliğini görüştü. Rıza Han'a göre, 21 Mart'taki Nevruz (yılbaşı)'dan önce gerekli değişiklik yapılmalıydı. Böylece Nevruz günü yapılacak resmi kabul ve törenlerde Ahmet Şah yer alamayacaktı.

Şubat ortalarında yeni çalışma dönemine girmiş olan mecliste ise cumhuriyet yanlıları başlangıçta çoğunlukta gözükiyorlardı. Ancak mecliste rakip gruplar arasında bazı milletvekillerinin statüsü nedeniyle başlayan münakaşa sırasında cumhuriyet yanlılarının yaptıkları hatalar (sertlik vb.) olayı kısa zamanda büyüttü. Mart ortalarında Meclis çalışamaz hale geldi. Üstelik olay sokağa da yansdı: cumhuriyet (daha doğrusu cumhuriyet taraftarlarının) karşıtları meclis önünde gösteriler yapmaya başladılar.⁶⁷

Tam bu sırada hiç hesapta olmayan bir şey oldu ve o güne kadar cumhuriyet fikrini destekler gözüken İran ulemasının cumhuriyet karşıtlarının tarafına geçmesine sebep oldu: 3 Mart 1924'te 'Türkiye Cumhuriyeti'nde Hilafet kaldırıldı. Bu olayın İran'da duyulmasından itibaren müctehidler, cumhuriyet ilanının İran'da da din karşıtı politikalara vesile olacağı düşüncesiyle, Rıza Han'ın teşebbüsüne karşı çıkmaya başladılar. Onların muhalefete geçmesiyle sokak gösterileri daha da büyüdü.

Artık Nevruz (21 Mart)'dan önce cumhuriyet ilan etme imkanı kalmamıştı. 20 Mart'ta meclis toplanamadı. 22 Mart'ta ise Rıza Han'ın meclise

⁶⁶ Ibid., doc.142: E2283/455/34, 14.3.1924.

⁶⁷ Ibid., doc.149: E2528/455/34, 20.3.1924 ve doc.150: Tel no.98, 22.3.1924.

girebilmek için beş bin kişilik bir kalabalığa ateş açtırması olaya son noktayı koydu. Rıza Han eleştiriler karşısında Tahran'ı terketmek zorunda kaldı. Büyük bir otorite ve prestij kaybına uğramıştı. Dini merkez olan Kum kentine giderek müctehidlerle görüştüğten sonra, 1 Nisan 1924 tarihinde bir bildiri yayınlarak cumhuriyet ilanı fikrinden vazgeçtiğini herkese ilan etti.⁶⁸

Ankara'nın İran'daki bu gelişmeleri yakından takip ettiği ve İran'da cumhuriyet ilan edil(eme)mesini önemseydiği anlaşılıyor. Hamdullah Suphi Tanrıöver şu anısını nakleder: "Bir gün Çankaya'da Reisi Cumhur Hazretlerinin sofrasında beş on arkadaşla yemek yiyorduk. Bir telgraf sureti getirip kendilerine takdim ettiler. Reisi Cumhur bu telgrafı yüksek sesle okudu: 'Serdar-ı Sipeh [Rıza Han] Ahuntlarla görüştüğten sonra cumhuriyet hareketinin daha vakti gelmediğine hükmetmiş ve bu kararımı bir beyanname ile ilan etmiş.' Gazi Hazretleri, bunun üzerine hoşnutsuzluklarını belirten bir-iki kelime söylediler."⁶⁹

İRAN'IN YENİ BÜYÜKELÇİSİ

Rıza Han başbakan olduktan sonra Türkiye'ye yeni bir büyükelçi göndermek istedi. Ocak 1924'te göreve Seyyid Tabatabai atandı. Atanışı problemlili olan eski büyükelçi İshak Han Mufakhammüdevle'nin gidişi de problemlili olmuştur.

O dönem çoğu yabancı diplomat gibi çoğunlukla İstanbul'da oturan İshak Han, Nisan sonlarında Türkiye'den ayrılırken, veda etmek için uğradığı İngiliz elçisine "Türk zihniyetini anlayamadığından" bahsederek, Kurtuluş Savaşı boyunca İran ve Afganistan'a gösterilen özel dostluk ve

68 Ibid., doc.160: E3743/455/34, 1.4.1924; doc.161: "Diary of events concerning the Republican movement in Persia".

69 Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Dağ Yolu*, Birinci Kitap Ankara: Kültür Bakanlığı, 1987, s.35. İstanbul'daki İran konsolosluğunda 21 Mart'ta meydana gelen bir olay dolayısıyla da, cumhuriyet fikrinin Türk kamuoyunda gördüğü ilgiyi tespit edebiliyoruz. İran'da Cumhuriyet beklentisi içinde olan ve bir İngiliz gazetesinin yanlış haberine inanan İstanbul'daki İran kolonisi ve bazı Türklere Nevruz günü yanlışlıkla İran'da cumhuriyet ilanını kutladılar. Ayrıntılar için bkz. FO 371/10145, E2842, 31.3.1924.

itibarın artık kalmadığından yakındı. Geçen Ağustos'ta Ankara ziyaretinde karşılaştığı zorluklardan bahsetti. Ayrıca, Hilafetin kaldırılmasını ve henedan ailesinin sınırdışı edilmesini eleştirdi. İshak Khan Mustafa Kemal'le karşılaşmamak için yerine atanan büyükelçi Seyyid Tabatabai'yi beklemekten İstanbul'u terketme kararı almıştı.⁷⁰

İlginçtir, yeni büyükelçi Tabatabai'nin göreve başlayışı da olaylı oldu. Şeyh Sadık Han Tabatabai bir seyyid ve din adamıydı; hayatının belli bir dönemini bir İran meşrutiyetçisi olarak İstanbul'da geçirmişti. Türkiye'ye ancak Eylül 1924'te varabildi. Kasım ortasında güven mektubunu sunmak için Ankara'ya geldiğinde (muhtemelen kendisine bir din adamının büyükelçi olarak gönderilmesi sebebiyle) Atatürk'ün tepkisini çekti. Nitekim, 17 Kasım'da yapılan kabul töreninde yaptığı konuşmada Tabatabai İslami temalara bol atıfta bulunurken, Gazi Mustafa Kemal'in kısa ve yalın konuşmasında hiç bir İslami tema kullanmaması yabancı gözlemcilerin dikkatini çekmiştir.⁷¹

ANKARA 'NIN KUŞKULARI VE BEKLENTİLERİ

Ankara'nın (İran'da cumhuriyet ilan edilemediği, henüz Musul meselesi'nin çözülmediği ve Şeyh Sait isyanının yeni bittiği) bu dönemde Rıza Han'la ilgili bir takım kuşkular içerisinde olduğu anlaşılıyor. Nitekim, yeni İran elçisi Tabatabai göreve başladığında Türk hükümetinin çeşitli sebeplerle Rıza Han'dan kuşkulandığını farketmiş ve bu kuşkuları gidermeye çalışmıştı.

Hatta İngiliz elçisine belirttiği gibi, Ankara'ya ilk ziyaretinde (1924 Kasım ortası) ayrıntılı izahatda bulunmak için Tefvik Rüştü [Aras] Bey'le beş saatlik bir görüşme yapmıştı. Tabatabai'ye göre bu çabasının olumlu bir etkisi olmuştu. Tefvik Rüştü Bey Muhittin Paşa'dan gelen raporların da

70 FO 424/260, E3680, 22.4.1924.

71 FO 371/10223, E10611, 24.11.1924. Atatürk'ün bu konuşmasını 1922'de Mümtazüddeve'ye yaptığı konuşma ile karşılaştırmak ilginçtir. Bkz. dipnot 39.

olumlu olduğunu belirtmiş ve konuyu tekrar gözden geçireceğine söz vermişti. Ancak bir süre sonra Tevfik Rüştü ani bir kararla durumu yerinde incelemesi ve rapor etmesi için Tahran'a bir heyet gönderme kararı aldı. Fakat konuyu kendi hükümetinden öğrenen Tabatabai'nin itirazı ve ikna çabası (Tabatabai'ye göre Muhiddin Paşa'nın yapamadığı şeyi bir heyet birkaç gün içinde nasıl yapacaktı?) sonucunda, Tevfik Rüştü bu girişimin hatalı olduğunu kabul ederek konuyu tekrar gözden geçireceğini söyledi. Ekim başında görüştüklerinde ise Tevfik Rüştü meseleyi tekrar gözden geçirdiğini ve Türk hükümetinin Rıza Han'la dostluk siyaseti takip etmesine karar verdiğini söyledi. Bu amaçla yakında bir mülakat verecek ve bu mülakat vesilesiyle fırsat yaratarak mevcut İran hükümeti hakkında dostça şeyler söyleyecekti.⁷²

Tevfik Rüştü'nün Tabatabai'ye söyledikleri doğru çıktı. Önceden planlanan şekilde, 15 Ekim 1925'de Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Tevfik Rüştü Bey'in Türk-İran ilişkileri üzerine bir mülakatı yayınlandı.⁷³ Ancak Tevfik Rüştü'nün iyiniyetle, destek çıkmak için söyledikleri İranlıların hoshuna gitmedi; İran'ı küçümsemek, yukardan bakmak olarak algılandı. Tabatabai'ye göre Tevfik Rüştü kaş yapayım derken göz çıkarmıştı: "Başka ülkelerin işlerine karışmayı arzu etmiyoruz saçmalığının manası nedir? Türk dışişleri belki de Şili ya da Guatemala hakkında daha çok şey biliyor; ama komşu İran hakkında hiç bir şey bilmiyor. Türkiye kim ki böyle bir üslup kullanabilsin? İngiltere mi, Fransa mı yoksa Amerika mı; İran daima oniki yaşında çocuk gibi muamele edilecek ülke mi? Rıza Han bu gibi konularda hassas bir insan... Tevfik Rüştü'nün mülakatı yarardan çok zarar getirdi."⁷⁴

31 Ekim 1925'te İran Meclisi Kaçar hanedanını sona erdirince Ankara yeni bir bekleyişe girdi. Yeni rejimin ne olacağı henüz belli değildi; Rıza Han'ın şah ilan edileceği duyumları alınmıyordu. Bu ortamda, 7 Kasım 1925'te, yeni Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket [Esendal] Bey'e şu gizli

72 FO 424/263, E6692/6528/44, 27.10.1925 ve E6528/6528/44, 18.10.1925.

73 Ibid.

74 Ibid.

talimat verildi: "...Münasebet olursa, Rıza Han hazretlerinin cumhurreisliğini şahlığa tercih etmesi İran'ın ve İran inkılabının menfaati için daha muvafık olacağı çok mahremane olarak Rıza Han hazretlerine ihsas ve İran'ın ikbal ve istikbali vadisindeki her türlü mesainin Rıza Han hazretlerinin kurduğu hükümetin Türkiye'de daima hüsn-ü makes ve müzaheretle karşılanacağına emniyet edilmesinin ifadesi."⁷⁵

Ancak bir priz vardı: Memduh Şevket Ağustos sonunda Türkiye'den ayrıldığında güven mektubu Ahmet Şah'a hitaben yazılmış, yeni büyükelçi güven mektubunu sunamadan da Ahmet Şah hal edilmişti. Büyükelçiliğinin resmiyet kazanabilmesi için yeni bir güven mektubuna ihtiyaç vardı. Memduh Şevket bir yandan yeni güven mektubunu beklerken, bir yandan da Tahran'daki gelişmeleri izliyordu. 16 Kasım'da şunları rapor etti: "...Ahvale nazaran, Müessesan Meclisinde cumhuriyet kabil olmazsa, muayyen müddet veya kaydı hayat şartıyla Rıza Han şahlığa intihap olunacaktır. Her ne şekilde olursa olsun, teşekkül edecek Rıza Han hükümetini müsaraaaten (gecikmeden) tanımak menfaatimiz iktizasıdır. Biz herkesten geri kalmamak için şimdiden iktizasının emir buyurulması..."⁷⁶

Sonunda Kurucu Meclis toplandı ve 12 Aralık'ta Rıza Han'ı Şah ilan etti. Memduh Şevket Bey'in uyarısı dikkate alınmamış, Ankara günler geçmesine rağmen yeni rejime ilişkin herhangi bir mesaj göndermemişti. Ankara kırınlığını mı hissettirmek istiyordu? Şah Rıza Pehlevi 27 Aralık günü Memduh Şevket Bey'i kabul ederek neden cumhuriyet ilan edememiş olduğunu anlattı; Türkiye ile dostluk ilişkilerini geliştirmek istediğini ifade etti:⁷⁷

"Şah beni kabul ederek, eğer cumhuriyet ilan edememiş ise bunun efkari müteceddidanesinden (yenilikçi fikirlerinden) vazgeçtiğine delalet etmeyeceğini, bugün cumhuriyet ilanının kabil olmadığını, İran'ı kurtarmak ve Türkiye ile dostane münasebatı arttırmak için bu rejim ile de çalışabileceklerini, Gazi hazretleri

⁷⁵ Dışişleri Bakanlığı Arşivinden nakleden Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s.87. Memduh Şevket Esenal için bkz. Muzaffer Uygüner, *Memduh Şevket Esenal* Ankara: Bilgi, 1991.

⁷⁶ Şimşir, s.87-88.

⁷⁷ İbid., s.88.

ile aralarında şahsen hükümet ve kabinelerin fevkinde bir ittisal ve ittihad (yakınlık ve birlik) tesisini elzem gördüğünü ve bu ittisale benim delaletimi (istedi), yakında kendisinin de mutemed bir sefir bulunduracağını ve İran'ın samimi olarak ancak Türkiye'ye takarrüb edebileceğini (yaklaşabileceğini) ve aradaki dostluğu izhar ve ilana hiçbir mani tasavvur etmediğini söyledi.”

Ayrıca Saray Nazırı da, “henüz Gazi Paşa hazretlerinden tebrik telgrafı almadıklarını ve Mart'ta tacgüzari (taç giyme) merasiminde Ankara'dan bir heyet gönderilmesi iki devlet arasındaki münasebatı haseneyi (iyi ilişkileri) teyid edebileceğini..” ifade etmişti.⁷⁸ Bu gelişme üzerine Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal, 5 Ocak 1926'da, Rıza Şah'a bir tebrik telgrafı gönderdi.⁷⁹

Bu arada Memduh Şevket'in güven mektubunu sunması geciktikçe gecikiyordu. Şah'ın resmi tahta geçme töreninin Nisan ya da Mayıs aylarında yapılması bekleniyordu. Sonunda Gazi Mustafa Kemal, 26 Ocak 1926 günü Rıza Şah'a bir telgraf çekerek, güven mektubu sunuluncaya kadar Memduh Şevket'i büyükelçi olarak tanınmasını rica etti. Bu rica Rıza Şah tarafından kabul edildi ve Memduh Şevket Bey yapılan kabul töreniyle- güven mektubu olmadan- görevine resmen başlamış oldu.⁸⁰

LOZAN, MUSUL VE İRAN

İranlılar Musul meselesi (yani Türk-İrak-İran sınırı) ile yakından ilgileniyorlardı. Musul'un Türkiye'ye geçmesinden hoşlanmayacakları belliydi.⁸¹ Türkiye'nin kaderinin görüşüldüğü toplantılara katılma isteklerinden de vazgeçmemişlerdi. Aralık 1922 ortalarında, İran hükümeti hem Tahran'daki İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerine, hem de kendi elçileri vasıtasıyla bu ülkelerin dışişleri bakanlıklarına gönderdiği notalarla İran temsilcisinin İran'ın batı sınırı ve özellikle Kürt bölgeleri ile ilgili meseleler için Lozan Konferansı'na kabulünü istedi.⁸²

78 Ibid.

79 Metni için bkz. ibid., s.89.

80 Ibid., s.89-90. Türkiye'nin Rıza Şah'ın resmi cülus merasimine verdiği önem için bkz. s.90-95.

81 FO 424/255, no.802; Tel no.451, 19.12.1922; no.803, Tel no.452, 19.12.1922.

82 FO 416/71, E14212/27/44, 18.12.1922; E14249/27/49, 19.12.1922.

İran hükümeti konferansa katılma iddialarını, Ağustos 1919 tarihli İran-İngiliz anlaşması çerçevesinde, İngilizlerin 1920'de verdiği sözlere dayandırıyor. Ancak Curzon'a göre, bu sözler "tamamen farklı koşullarda" verilmişti; o tarihten sonra İran'ın anlaşmayı yırtıp atması İngiltere açısından verilen sözü geçersiz kılıyordu. Ayrıca şu anda Sevr anlaşmasında öngörüldüğü gibi bir Kürt devleti ya da Türkiye sınırlarında bir Kürt otonom eyaleti kurma meselesi de Lozan Konferansı'nın gündeminde yoktu.⁸³ İran hükümetine resmi olarak şu söylendi: İran savaştan taraflardan biri ya da Karadeniz'e kıyısı olan devletlerden olmadığı için Lozan'a bir temsilci göndermesi için herhangi bir sebep yoktur. Ayrıca, Irak ve İran arasındaki mevcut sınırın değiştirilmesi konusu da konferansta gündeme gelmeyecektir.⁸⁴

Ocak 1923 başında İngiliz elçisi Loraine İran başbakanı ile görüşmesinde İranlıların en çok endişe duydukları Kürt meselesini açtı. Tahran bu sırada İngilizlerin Süleymaniye bölgesindeki politikalarından (Şeyh Mahmut'a desteklerinden) rahatsızdı. Ayrıca, Simko ve Şeyh Taha'yı kıskırttıkları gerekçesiyle Londra'ya sürekli şikayet ve protestolarda bulunuyordu. İngiliz elçisi Tahran'ın endişelerini gidermek için şu cevabı verdi: 'sizin Türkleri Musul'da geri görmek istemediğinizi biliyoruz. Kuzey Irak'ta Türk yayılmasına karşı direnirken biz aslında İran'ın çıkarlarını da koruyoruz. Bu nedenle sürekli olarak Şeyh Taha ve Simko'nun faaliyetlerinden şikayet ederek bizi engelleyeceğinize bize yardım etme arzusunda olmanız lazım.'⁸⁵

Lozan'a katılma talebi geri çevrilen İran hükümeti gelişmeleri yakından takip etti.⁸⁶ Musul meselesinin her aşamasıyla ilgilendi. Sorun Milletler Cemiyeti gündemine geldiğinde hem Türkiye hem de İngiltere İran'ı kendi taraflarına çekmek istemişlerdir.⁸⁷ Eylül 1925'te Dışişleri Bakanı

83 FO 416/71, E14372/27/44, 24.12.1922.

84 FO 416/71, E14371/27/44, 24.12.1922; E14385/27/44, 25.12.1922.

85 FO 416/72, E309/7/34, 6.1.1923.

86 "Şerefli sulhten dolayı" (Lozan Antlaşması üzerine) İran harbiye nazırı ve başkumandanı Rıza Han'dan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen 6 Eylül 1923 tarihli tebrik ve Mustafa Kemal'in "iyi bir cevap ihzarı" için bkz. Şimsir, *Atatürk ile Yazışmalar*, s.518-521.

87 FO 424/263, E6528/6528/44, 18.10.1925. Örneğin Türkiye İran'daki Türkmen ayaklanması boyunca hiç bir şeye karışmadı. Bunda İran'ı gücendirmeme isteği yanında, Sovyetlerin avantaj kazanması korkusu da vardı. Ankara ne kadar Sovyetlerle iyi ilişkiler içinde olursa olsun İran'ın Sovyetler Birliği'nin kontrolüne girmesinden endişe duymaktaydı.

Tevfik Rüşü [Aras] Türkiye, Irak ve İran (ve arzu ederse İngiltere) arasında bir pakt önerisinde bulunduğu zaman bu teşebbüs İngilizlerce tamamen propaganda olarak algılandı. 20 Eylül 1925 tarihli Türk gazeteleri haberi önemle duyurdular; Türkiye'nin barış arzusuna ve İran'a karşı olan dostça duygularına bir kanıt olarak takdim ettiler.⁸⁸ Basındaki yazılarda İngilizlerin Kürt milli duygularını istismar etme teşebbüsleri sonucu İran'ın maruz kalacağı tehlikeye dikkat çekiliyordu. İran daima şunu hatırlamalıydı ki, ikisi de Kürt nüfusa sahip olan İran ve Türkiye'nin bu konudaki çıkarları müşterektir. Bu yazılara göre, Türkiye, İran ve Irak'ın tam bir uyum içinde yaşaması için her sebep mevcuttu. Türkiye'nin Rusya, Kafkasya ve İran'da yaşayan Türklere olan 'doğru yaklaşımı' hiç bir emperyalist amacı olmadığını deliliydi.⁸⁹

Yukarıda çizmeye çalıştığımız tablodan Türk-İran ilişkilerinin bu dönemde ikili bir yapı oluşturduğu sonucunu çıkarabiliriz: Bir yandan iki ülkede de eski rejimlerin yerine kurulmuş milliyetçi, anti-emperyalist, tam bağımsızlıkçı ve Batıcı rejimlerin arasında her gün biraz daha gelişen iyi ilişkiler; diğer yandan iki ülkede de yeni rejimler yerleştikçe geçmişin (geçmişteki problemlerin) izlerinin tekrar ortaya çıkmaya başlaması. Bu ikili yapı 1925 sonrasında da devam edecektir.⁹⁰

Nitekim bugünden geriye doğru baktığımızda Türkiye-İran ilişkilerinde iki temel boyut görüyoruz: Biri Sadabad Paktı'yla başlayıp Bağdat Paktı, CENTO, RCD ve ECO çizgisinde devam eden işbirliği/uzlaşma boyutu, diğeri genellikle ortak sınır, etnik unsurlar ve farklı kültürel meseleler üzerinde oluşan bir rekabet/zıtlık boyutu. Kısaca, süreklilik ve değişimler içeren Türkiye-İran ilişkileri liderler, rejimler ya da ideolojiler ötesinde, tarihi, coğrafi, stratejik ve kültürel öğelerle örülmüş karmaşık bir ilişkiler bütünü olarak ortaya çıkıyor.

88 FO 424/263, E5862/32/65, 23.9.1925.

89 Ibid.

90 1925 sonrası Türkiye-İran ilişkileri için bkz. Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri, 1926-1938," *Avrasya Dosyası*, 5/3 (1999).

ÖZET

Bu makale Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan İran'da Rıza Şah'ın tahta geçtiği 1925 yılına kadar Türk-İran ilişkilerini incelemektedir. İki ülkede de yeni rejimlerin kurulduğu bu dönemde, bir yandan milliyetçi, anti-empyralist, tam bağımsızlıkçı ve Batıcı yeni rejimlerin arasında ilişkiler her gün biraz daha gelişirken; diğer yandan iki ülkede de yeni rejimler yerleştikçe geçmişteki problemlerin izlerinin tekrar ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Türk-İran ilişkileri bu dönemde sınır meseleleri, etnik unsurlar, ikili siyasi ilişkiler konuları etrafında oluşmaktadır. Türk-İran ilişkilerine bu dönemde anlaşmazlık ve işbirliği olmak üzere iki temel boyut hakimdir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İran, Azerbaycan, Milli Mücadele, Rıza Şah.

ABSTRACT

This article seeks to explore the evolution of Turkish-Iranian relations from the end of First World War to the end of Kaçar dynasty. It deals with main issues in this period such as tribes on the frontier, Iranian demands in the Paris Peace Conference and Lozan Conference, diplomatic relations between Tahran and Ankara, the rise of Rıza Han and Turkish policy, the 'Republican movement' in Iran and its consequences for bilateral relations, the Mosul question and Iran. It argues that there were two main dimensions in the relations between Iran and Turkey in this period, regardless of leaders, regimes or ideologies: rivalry and colloboration.

Key Words: Turkey, Iran, Azerbaijan, Turkish National Movement, Rıza Shah.